

AZ „ÓVODA” NEVÉNEK VÁLTOZATAI ÉS VÁLTOZÁSAI A 18–19. SZÁZADI EURÓPÁBAN

Kéri Katalin

Bevezető

Az „óvoda” 18–19. században kialakult, számos formában létrejött intézménye korszakonként és területenként is eltérő elnevezéseket kapott Európában, majd a tengerentúlon is. Az intézménynevek rendkívüli változatossága egyrészt azt tükrözte vissza, hogy az 1700-as évek végétől, fejlődéstörténete kezdeteitől az „óvoda” lényegét, céljait tekintve két eltérő funkció mentén fejlődő intézmény volt: egyrészt az első ipari forradalom hozta gazdasági-társadalmi átalakulások miatt, az otthonuk falain kívül munkába álló anyákat segítő, „gyermekmegőrző”, gyermekeket gondozó, vagy akár a szegény, elárvult gyerekekről gondoskodó helyszíneként, „menedékházként” szolgált, mintegy a mai bölcsődék, gyermekotthonok vagy napközi otthonok előzményeként. Másrészt pedig a 18. század végétől, a 19. század elejétől az „óvoda” nevelési-oktatási intézményként szerveződött, kezdetben gyakran úgy,

mint egy „kisgyermekiskola”: tantárgyakkal, iskolás vagy az iskolára előkészítő ismeretekkel, tanítókkal vagy tanítónőkkel (ez utóbbi például Franciaországban volt jellemző).

Számos eszmecsere és vita zajlott a 18–19. század fordulóján egyrészt arról, hogy tulajdonképpen mi is legyen az óvoda funkciója, az ottani foglalkozások célja és tartalma, valamint arról is, hogy kik legyenek, milyen képzettséggel rendelkezzenek azok a felnőttek, akik a gyermekekkel foglalkoznak ezekben az intézményekben. A korabeli sajtótermékek cikkanyaga, de levelezések, naplók, memoárok is őrzik azoknak a vitáknak az emlékét, amelyeket az akkor élt óvodaszervezők és fenntartók, illetve a 19. század szakírói az „óvoda” elnevezésével kapcsolatosan folytattak.

Az „óvoda” legelső elnevezései a 18–19. század fordulóján

Az újkori óvodák egyik legelőször használt, széles körben elterjedt, több országban a 19. század végéig fennmaradt neve a „menedékház” vagy „menhely” volt, ezzel a kifejezéssel több európai országban, több nyelven is találkozhatunk a korabeli forrásokat vizsgálva (pl.: franciául: *salle d’hospitalité*; *salle d’asile*; portugálul: *asiló de infância* stb.). Ennek történeti előzménye, hogy az elhagyott, elhanyagolt, szegény sorsú gyermekekről való gondoskodásra már a régi korokban is találhatunk példákat. A középkori keresztény európai kezdeményezések közül említhetjük például a 785-ös milánói, az 1070-es párizsi és az 1204-ben megnyitott római menedékházakat (Számord, 1915, idézi: Vág, 1969, p. 21).

Angliában már az ottani reformáció idején létezett egy másféle, *dame school* nevű, intézményesült nevelési forma gyermekek számára, melynek keretei között (miként a név is mutatja) idősebb nők vigyáztak a gyerekekre, és némi elemi tudással ismertették meg a rájuk bízott, többnyire szegény családból származó növendékeket. Az alsófokú iskolahálózat folyamatos kiszélesedése azonban a 18. század végére már sok helyen arra bírta a *dame school*-ok bevételeiből élő nőket, hogy inkább a még iskoláskor előtt lévő, kisebb gyerekekkel foglalkozzanak. Az intézmény a tengerentúlra is átkerült, ahol viszont sokszor nem magánvállalkozásként, hanem egy-egy egyházközséghez kapcsolódva működtek az egyes intézmények (Vág, 1969). Spanyol földön sem voltak ismeretlenek az angol *dame school*-hoz hasonló, ott *escuelas de amiga* (barátnői iskolák) nevű helyek, ahol idősebb nők vigyáztak kisgyerekekre, míg a szüleik dolgoztak. Ezek a nevelési formák főként

Andalúziában működtek (Revuelta Guerrero & Cano González, 2010). Észak-Itáliában Joseph Wertheimer 1828-ban közölt írása szerint szintén működtek ilyen intézmények, *scuole delle maestre*, *scuole degli fanciulli*, *scuola delle creatura* néven (idézi: Vág, 1969, p. 59). Sok tekintetben hasonlítottak a dame school-hoz a holland játékkiskolák (németül: *Spielschule*) is, amelyekben özvegyasszonyok, idős nők foglalkoztak a kisgyerekekkel.

A Ban de la Roche (németül Steintal) régió volt az, ahol egy protestáns lelkész, Johann Friedrich Oberlin (1740–1826) Waldersbach településen megalapította a világ legelső óvodáját, ahol olyan kisgyermeket fogadott, akiknek az édesanyja a földéken vagy a szövőszék mellett dolgozott. Ez nem egyszerűen egy gyermekmegőrző hely volt, hanem olyan intézmény, ahol a gyerekek különböző hasznos ismereteket tanultak: francia nyelven felismerni és megnevezni a körülöttük lévő növényeket és állatokat, kötni, továbbá beszélgettek a történelemeről, énekeltek és játszottak is (Burchardt, 1843). Az óvodában kiemelt, nagyon hasznosnak tartott kötetés miatt a „kötőiskola”, „kötőszoba” (*poêle à tricoter*; *Strickstube*, *Strickschule*) volt az „óvoda” ottani neve. Oberlin árva kisgyermek számára létrehozott intézményeit további hasonló kezdeményezések követték, ezeket összefoglalóan *Oberlinvereine*-nek nevezték.

A szászországi, mezőgazdasági és manufaktúraszervezési szempontból is igen elmaradott, szegény vidéken, a lippei hercegségben, azon belül Detmoldban 1802-től működött egy olyan, több részből álló, komplex gondozóintézet (*Pflegeanstalt*), amelynek keretében egy óvóintézet (*Aufbewahrungsanstalt*) is szerveződött. Ennek alapításában fontos szerepet vitt Friedrich Wilhelm Leopold herceg, majd az 1802-ben bekövetkezett halála után az intézmény működtetésében az özvegye, Pauline hercegnő (1769–1820) (Vág, 1969).

Robert Owen (1771–1858) 1816-ban szervezte meg a skóciai New Lanarkban az általa vezetett gyárban dolgozó szülők gyermekeinek azt az óvodáját, amely számos európai helyszínen egyfajta mintaként szolgált, ez lett tulajdonképpen a kiindulópontja az iskoláskort megelőző, intézményesült nevelésnek (Vág, 1969). Owen 1816. január 1-jén nyitotta meg a Jellemalakítás Intézetét (*Institution for the Formation of Character*), amit előtte éveken át készített elő, részletes tervezői munkával, és már 1813 körül megalapozta azt egy játszótér (*playground*) létrehozásával. Az intézménynek része lett az „óvoda”, amit először *preparatory school*-nak, majd 1819-től már *infant school*-nak nevezték. A *preparatory school*, majd *infant school*-ban két

csoportra osztották a gyermekeket, az elsőbe azok kerülhettek, akik már tudtak járni, 2 és 4 éves kor között voltak, a másodikba pedig a 4 és 6 éves kor közötti gyerekek. A new lanarki első gyermekiskola-vezető, Buchanan, 1818-ban Owen javaslatára Londonba ment, és Westminsterben az első angol „óvoda” vezetője lett. Az ottani óvodai modell kidolgozója a Buchanan-féle óvodát gyakran meglátogató, fiatal Samuel Wilderspin (1791–1866) volt, aki 1820-ban Londonban átvette a kvékerek által működtetett *infant school*-t, és az 1824-ben létrehozott *Infant School Society* képviselőjeként lelkes terjesztője lett más helyszíneken is a kisgyermeket befogadó és nevelő intézményeknek, Skócia és Írország mellett még a Nyugat-Indiákon is (McCann & Young, 1982, p. 90).

Az „óvoda” neve az 1830-as évektől a századvégig

A franciaországi óvodáztatás legelső elindítói és felkarolói olyan hölgyek voltak (például Adélaïde Pastoret márkinő), akik a 18–19. század fordulóján jótékonykodással foglalkoztak, és a rászoruló anyagi és erkölcsi támogatásával igyekeztek orvosolni a társadalmi problémákat. A franciák az első időkben Owen modellje nyomán azért szerveztek „menedékházakat” (*salle d’asile*), hogy azok a munkások kisgyermekének az őrzésére és étkeztetésére szolgáljanak, hasonlóan, mint Angliában. Nem telt el azonban sok idő, és a középosztály tagjai is megértették, hogy milyen nagy segítséget jelentenek ezek az intézmények a családok életében, és egyre határozottabban felmerült az óvodákban történő *nevelés* igénye is.

A legelső franciaországi óvoda (akkoriban ott használt nevén tehát „menedékház”) 1826-ban nyílt meg Párizsban, és csaknem száz gyermeket fogadtak benne, 18 hónapostól 7 évesig. 1848-ban, a II. Köztársaság időszakában egyértelműen kimondták, hogy a menedékház az iskoláztatás alapja. „Óvodának” (szó szerinti fordításban „anyai iskolának” (*l’école maternelle*)) Franciaországban csak 1881-től nevezték az intézményt (Luc, 1997).

Ausztriában a legelső óvodát *Bewahranstalt* („őrző intézet”) megnevezéssel, 1828-ban Bécsben alapították: Joseph Wertheimer, izraelita kereskedő és Johann Lindner, katolikus pap. Fontos céljuk volt a szegény gyermekek segítése, az egészségügyi körülmények javítása.

A német városokban az 1830-as évektől jelentek meg az óvodák, a *Kleinkinderschule* („kisgyermek-iskola”) és a *Bewahranstalt* vagy a *Warteschule* („várakozó iskola”). Az elnevezések utalnak az intézmények közötti különbségre: az első a nevelésre és a gyerekek szellemi-erkölcsi fejlesztésére, az utóbbi kettő viszont inkább a

biztonságos őrzésükre, a gondozásukra helyezte a hangsúlyt. Az első *Warteschule* 1830-ban Hamburgban nyílt meg diakonisszák filantróp munkája nyomán, és ezt a típusú intézményt később másutt is egyházközségi adakozásból finanszírozták (Das Konzept Kindergarten, n.d.). Említést kíván még a *Geväterleschulen* (vagy néha *Geväterles-Schulen*) kifejezés, mely a 19. században egy sajátos, délnémet/sváb nyelvjárási elnevezés volt a korai kisgyermekiskolákra (Martens, 2006, p. 13). A szó a *Gevatter* (magyarul: koma, keresztszülő) szóból ered. A délnémet területeken (különösen Württembergben) így hívták azokat a korai intézményeket, amelyek a korábban már említett *Warteschule*-hoz vagy *Bewahranstalt*-hoz hasonlítottak, de volt egy fontos különbség: míg a *Bewahranstalt* gyakran rideg gyári vagy állami intézmény volt, a *Geväterleschule* elnevezése egy családiasabb, közösségi felügyeletre utalt. Olyan volt, mintha a „komák” vagy a falusi közösség tekintélyesebb tagjai vigyáztak volna a gyerekekre. Ezekben az „óvodákban” a hangsúly a fegyelmen, a Biblia ismeretén és az engedelmisségen volt. A gyerekeket igyekeztek megóvni a bűntől és a dologtalanságtól. Ugyancsak Württemberg vidékén, különösen Stuttgart környékén illették kedves szóhasználattal élve *Töcketle-Titi-Schule*, vagy gyakran *Töcketleschule* vagy *Döcketleschule* népnyelvi kifejezéssel a herrenbergi és korntali diakonisszák által vezetett az óvodákat a helyiek. Ez a kifejezés a német óvodatörténet egy egészen különleges, regionális színfoltja. A név két nyelvjárási szóból áll össze: a *Töcketle* a sváb *Docke* (baba/bábu) szóból ered, annak kicsinyítőképzős alakja. Ez a gyerekekre utalt: „kis babák”, „kicsikék” (Fischer, 1908). A *Titi* egy becéző, gügyögő szó a kisgyermekekre vonatkozóan a korabeli nyelvjárásban. A *Häfelischule* vagy *Häfeleschule* kifejezés egy másik szemléletes német nyelvjárási elnevezés a korai kisgyermekintézményekre, amely főként a svájci és a dél-német (badeni) területeken volt használatos. A név a Häfeli (vagy *Häfele*) szóból ered, ami a svájci németben és a délnémet nyelvjárásban kis fazekat vagy bögrét jelent. Ennek az elnevezésnek két praktikus és igen emberközelí oka volt: az „óvodába” járó gyerekek reggelente magukkal vitték a kis fazekukban (*Häfeli*) az ebédjüket (többnyire kását vagy levest). Az intézményben ezeket a fazekakat délben egy nagy kályhán vagy tűzhelyen melegítették fel nekik. Más források szerint a név arra is utalhatott, hogy a gyerekek saját kis bilit vagy edénykét kaptak/vittek a szobatisztaság és a higiénia fenntartása érdekében, ami az akkori zsúfolt „megőrzőkben” komoly előrelépés volt (Hassler, 2011).

A német területeken az óvodáztatás Bad Blankenburgban 1837-ben Friedrich Fröbel (1782–1852) munkájának köszönhetően a fentebb említett modellektől jelentősen eltérő tartalmi-módszertani alapokra támaszkodva bontakozott ki, később óriási hatást gyakorolva nem csupán Európa, hanem az amerikai kontinens országaira is. Legelső óvodáját Fröbel *Anstalt zur Pflege des Beschäftigungstriebes der Kindheit und Jugend*-nek (Intézet a gyermekkor és az ifjúság tevékenységi ösztönének ápolására) nevezte el, később, 1840-ben ezt változtatta meg „gyermekkert”-re (*Kindergarten*). Olyan helyeket akart létrehozni, ahol az anyák biztonságosan elhelyezhették a gyermekeiket, munka után pedig hazavihették őket (Musiani, 2016). A forradalom után a porosz kormányzat betiltotta a Fröbel-féle óvodamodellt azzal az indokkal, hogy óvodáiban ateistává nevelik a gyerekeket, és sok haladó demokrata elhagyta az országot, többen Amerikába távoztak, így Fröbel pedagógiája először ott bontakozott ki igazán (Willekens & Scheiwe, 2020).

Európa más országaihoz hasonlóan, a 19. század elején Spanyolországban is kezdett gyökeresen megváltozni a gyermekkép és a gyermekek helyzete. Az 1830-as évektől került egyre jobban a kormányzati politika látószögébe az intézményesült kisgyermeknevelés ügye, és példaként elsősorban az angliai óvodaalapítások szolgáltak. 1838-ban *Virio* névvel nyílt meg a legelső óvoda Madridban. Az óvoda általánosan használt spanyol neve a *párvulario* volt, a latin *parvulus* (kicsiny) szóból képzett főnév (Montesino, 1840). Spanyolországban német kifejezések tükörfordításait is megtalálhatjuk a 19. században: a *Bewahranstalt* spanyol megfelelője a *guardería* volt (ahol csak „őriznek”, vigyáznak a gyerekre). Később, Fröbel nyomán a *jardín de infancia* („gyermekkert”) kifejezés is meghonosodott.

Dániában az óvodáztatás kissé később bontakozott ki, mint Angliában vagy Elzász-Lotaringiában, ám az 1820-as és 1830-as évekre a dánok előtt is világossá vált, hogy a mind nagyobb számban munkát vállaló nők nem tudják hová tenni kisgyermeküket, míg ők maguk dolgoznak. „1828-ban megnyílt az első napközi otthon, az *asyl* (menedékhely), amelyet több más menedékhely és árvaház követett” (Gulløv, 2012, p. 91). Itt ugyanaz állt a középpontban, mint a többi, már bemutatott országok esetében: megóvni a kisgyerekeket az utcai csavargástól, a balesetektől, az éhezéstől. A század közepétől Dániában is hatottak Fröbel útmutatásai és óvodai gyakorlata, ő inspirálta például Søren Sørensent, aki 1854-ben nyitott egy „játzó- és előkészítő” iskolát (Williams-Siegfredsen, 2017), és az ugyancsak Fröbel pedagógiájára

alapozott első óvoda (*børnehave*) 1871-ben nyílt meg. Ebben már nagy figyelmet fordítottak a gyerekek tanítására és nevelésére. Sofus Bagger és felesége, Hedevig erőfeszítéseinek köszönhetően 1901-ben megnyílt az első *folkebørnehave* (népi óvoda), amelyet a munkásosztály gyermekeinek szerveztek, és ahol ugyancsak Fröbel elképzeléseire alapozták a nevelést. A gyerekek itt sokat játszhattak a szabad levegőn, voltak udvari játékaik, és az óvodában tyúkokról, kacsákról és libákról is gondoskodhattak (Williams-Siegfredsen, 2017).

Hollandiában is egyre általánosabbá vált a 19. század közepére, hogy azok az édesanyák, akik munkába álltak, szerették volna kisgyermeküket egész nap biztonságos helyen tudni, így az utolsó negyedszázadban megnövekedett a felügyeletüket biztosító, őket élelemmel is ellátó „óvodák” (*bewaarschool*) száma (Clerkx & Ijzendoorn, 1992).

Az „óvoda” elnevezései a 19. századi Magyarországon

Az óvodákban folyó nevelés fő céljai, tartalma és keretei hazánkban is hosszabb folyamat során kristályosodtak ki. Ezzel szorosan összefüggött az a jelenség, hogy a 19. század elején és közepén még jól láthatóan többféle kifejezést használtak az óvoda, az óvodában dolgozó személyek és az óvodában nevelt gyerekek megnevezésére. A legelső magyarországi óvodákat Mészáros István összefoglalása szerint Brunszvik Teréz grófnő és munkatársai német nevekkkel emlegették, majd megszülettek ezeknek a kifejezéseknek a magyar tükörfordításai: *Versammlungs-Ort für kleine Kinder*, *Kleinkinderschule*, *Kleinkinder Wart Anstalt*, *Kleinkinder-Bewahr- und Bildunganstalt*, *Kleinkinder-Bewahranstalt*, *Bewahrschule* stb. (Mészáros, 1979). Ney Ferenc (aki sokat tett a napjainkban általánosan használt *óvoda* kifejezés meghonosításáért) 1847-ben a Társalkodó című lapban többrészes cikkben írt a Magyarországon akkoriban újnak számító intézmény névváltozatairól. Összegző írása szerint a legelső hazai óvoda *kisdedek ór-oskolai intézete*, majd később *Angyalkert* néven lett magyarul ismert, és további intézményekre használták még a *gyermekkert*, *elemke*, *védintézet*, *kisdedóvó-intézet*, *óvó-intézet*, *kisgyermekek védintézete*, *kisdedóvó*, *kisdedóvó iskola*, *véd iskola*, *kisded intézet*, *kisded-ovoda*, *ovoda*, *kisded ovda*, *ovda*, *játszóiskola*, *gyermekörde*, *gyámintézet*, *kenyériskola*, *előiskola*, *gyermekmenhely*, *menedékház* stb. neveket (Ney, 1847). Az elnevezésben ugyan később is volt ingadozás, de visszatekintve látszik, hogy az intézménytípus neve 1848-ban tulajdonképpen eldőlt: Mészáros István írja – forrásként a Pesten kiadott Nevelési Emléklapok 63–67. közötti oldalait idézve –, hogy „az

1848 júliusában megtartott első hazai tanügyi kongresszus hivatalos jegyzőkönyvében a kiseddóvás kifejezés a kisgyermekek egész szervezett oktatás- és nevelésügyét jelentette, az óvoda szó pedig magát a konkrét intézményt” (Mészáros, 1979, p. 83).

A növendékeket *kisedd*, *óvonc*, a velük dolgozókat *ovó*, *nevelő*, *óvó úr* és más kifejezésekkel nevezték meg a reformkorban. A gyerekekkel való foglalkozásra akkoriban leggyakrabban használt kifejezések az *óvás* és a *fejtés* (=fejlesztés, kibontakoztatás, a test, a szellem és a kedély művelése), az erőfejtés és a szoktatás voltak (Tavasi, 1848, p. 12).

Podráczky Judit kutatásai is alátámasztják, hogy az 1891. évi, a kiseddóvásról született XV. törvény szövegében elkülönültek a kiseddóvodák, az állandó menedékházak és a nyári menedékházak, és a jogi dokumentum a „feladatokat és a szükséges személyzetet az intézménytípusoknak megfelelően differenciáltan határozza meg” (Podráczky, 2007, p. 49).

Összegzés

Támaszkodva az óvodáztatás történetének európai és magyar, igen gazdag forrásanyagára és szakirodalmára, összegzésként megállapítható, hogy annak több szakasza – más kifejezéssel élve, a fejlődés-történet dinamikáját érzékeltetve –, több hulláma volt. Egy évszázadnál is hosszabb idő telt el addig, amíg a felvilágosodás kori, egyházi és filantróp kezdeményezésektől – a gyermekek „megőrzését” kínáló „menedékházaktól”, „kötőiskoláktól” és „tápintézetektől” – eljutottak odáig, hogy a 3 és 6 éves kor közötti gyermekekkel foglalkozó intézménytípusban kialakultak azok az intézmények, amelyek már sokban hasonlítanak a mai óvodákhoz, biztosítva a gyermekek nevelését, öntevékenységük fejlesztését, egészséges életvitelük megalapozását, valamint játéktevékenységük középpontba helyezését. Az óvodáztatás történetének változásait, a pedagógiai gondolkodás és gyermekszemlélet formálódását is nagyon jól tükrözik vissza az intézménytípus nevének változásai és rendkívüli sokfélesége. Az „óvoda” névvel foglalkozni éppen emiatt nem csupán a neveléstudomány szaknyelvéhez kapcsolódó tématerület, hanem olyan kutatás, amely segít jobban megérteni és árnyalni a nevelés- és gyermekkortörténetet, valamint a nevelésfilozófiai és pedagógiai antropológiai gondolatok változását, jó alapot teremtve a komparatív szemléletű, a teljes transzatlanti térséget érintő óvodatörténeti kutatásokhoz.

Ajánlás

Podráczy Judit személye és munkássága a hazai óvodaügy, a pedagógusképzés és a kora gyermekkori nevelés tudományos értelmezése szempontjából egyaránt meghatározó. Szakmai kapcsolatunk hosszú évekre nyúlik vissza, és közös rendezvényekhez, projektekhez, valamint a Kaposvár, Pécs és Sopron közötti szakmai kapcsolódások erősítéséhez kötődik. Podráczy Judit szakmai igényessége és a pedagógusképzés ügye iránti elkötelezettsége a közös munkák során mindig biztos tájékozódási pontot jelentett. E tanulmány Podráczy Judit előtt tiszteleg, elismerve azt a szakmai és emberi jelenlétet, amely a vele való együttműködést mindvégig értékessé tette.

Irodalom

- Burchardt, W. (1843). *Johann Friedrich Oberlin's Pfarrer im Steinthal, vollständige Lebensgeschichte und gesammelte Schriften*. Herausgegeben von Dr. Hilpert, Stöber u. Andern. Mit Berücksichtigung aller Hülfsmittel zusammengestellt u. übertragen v. Wilh. Burckhardt. Scheible, Rieger & Sattler.
- Clerkx, L. E., & Ijzendoorn van, M. H. (1992). Child Care in a Dutch Context: On the History, Current Status, and Evaluation of Nonmaternal Child Care in the Netherlands. In M. E. Lamb, K. J. Sternberg, C. P. Hwang, & A. G. Broberg (Eds.), *Child Care in Context – Cross-cultural Perspectives* (pp. 55–80). Psychology Press.
<https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A2883142/view>
- Das Konzept Kindergarten – eine Erfolgsgeschichte*. (n.d.).
<https://learnrgerman.dw.com/de/das-konzept-kindergarten-eine-erfolgsgeschichte/l-40285732/lm>
- Fischer, H. (1908). Dockele. In *Schwäbisches Wörterbuch*. Band 2, Tübingen (pp. 240–241).
<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00005031?page=126,127&q=docke>
- Gulløv, E. (2012). Kindergartens in Denmark – Reflections on Continuity and Change. In A. T. Kjørholt & J. Qvortrup (Eds.), *The Modern Child and the Flexible Labour Market. Studies in Childhood and Youth*. (pp. 90–107). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230314054_6
- Hassler, A. (2011). Sie hiessen «Häfelischüler». *Berner Zeitung*, <https://www.bernerzeitung.ch/sie-hiessen-haefelischueler-767408213500>
- Luc, J. N. (1997). *L'invention du jeune enfant au XIXe siècle. De la salle d'asile à l'école maternelle*. Ed. Belin.

- Martens, C. (2006). *Pedagogen uit Thüringen en hun invloed op het onderwijs in België. Friedrich Fröbel – Wilhelm Rein – Peter Petersen.*
https://www.uni-due.de/imperia/md/content/herbartianismus-forschungsstelle/pedagogen_uit_thuringen_-_tekst.pdf
- McCann, P., & Young, F. A. (1982). *Samuel Wilderspin and the Infant School Movement.* Croom Ltd., Beckenham, Kent.
- Mészáros, I. (1979). Az óvoda szó megjelenése. *Magyar Nyelv*, 75(1), 82–84.
- Montesino, P. P. (1840). *Manual para maestros de párvulos.* Imprenta Nacional.
https://archive.org/details/bub_gb_4BWUoxVX-GYC/page/n7/mode/2up
- Musiani, E. (2016). *Alle origini del sistema di Welfare moderno. La protezione dell'infanzia in Italia tra XIX e XX secolo.*
https://storicamente.org/musiani_infanzia_storia_asili_nido
- Ney, F. (1847). Töredékek a' kisdedovas érdekében. III. Vélemény az intézetek nevezetéről. *Társalkodó*, 23. sz. 1847. márc. 14. 77–80.
- Podráczky, J. (2007). *Óvodaiügy a 19. századi magyar társadalomban* [Doktori értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem].
<http://hdl.handle.net/10831/45441>
- Revuelta Guerrero, C., & Cano González, R. (2010). „Las escuelas de amiga” – espacios femeninos de trabajo y educación de párvulos y de niñas. *Aula: Revista de Pedagogía de la Universidad de Salamanca*, 155–185.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3325952>
- Számord, I. (1915). *Kisdednevelés és módszertan a római katolikus kisdedóvónőképző intézetek és családok számára.* Szent István Társulat.
- Tavasi, L. (Ed.). (1848). A magyar tanítói első egyetemes gyűlésnek jegyzőkönyve. *Nevelési Emléklapok*, 6. füzet.
- Vág, O. (1969). *Az óvodai nevelés kialakulása. Az angol infant school kialakulása és kezdeti fejlődése.* Tankönyvkiadó.
- Willekens, H., & Scheiwe, K. (2020). *Looking back – Kindergarten and preschool in Europe since the late 18th century.* Universitätsverlag Hildesheim. <https://hilpub.uni-hildesheim.de/handle/ubhi/15689>
- Williams-Siegfredsen, J. (2017). *Understanding the Danish Forest – School Approach Early Years Education in Practice.* Routledge.

Szerző

Kéri Katalin, Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar Nevelés-tudományi és Pszichológiai Intézet.